

Kur'an'da Sadr ile İlgili İki Kavram: D-y-k (ضيق) ve ř-r-h (شرح)

Ahmet NAİR*

Öz

Bu çalışmada, Kur'an'da insan göğsünün iki eylemi olarak kullanılan d-y-k (ضيق) ve ř-r-h (شرح) kavramaları ele alınacaktır. D-y-k kelimesi sözlükte, genişliğin zıddı olan darlık, fakirlik, cimrilik ve üzüntü gibi anlamlara gelmektedir. Mecazî olarak da kalpteki şüphe anlamında kullanılır. Kur'an'da kelimenin bu anlamlarda kullanıldığı ayetlerde iman etmeyenlerin çektiği ruhi sıkıntı, yükseğe çıkan birinin nefes almakta çektiği zorluğa benzetilmektedir. Yine Kur'an'da savaştan geri kalanlara yeryüzünün dar gelmesi, vicdanlarının kendilerini düşürdüğü zor durumu anlatmaktadır. Diğer ayetlerde peygamberlerden Hz. Lût'un halkının cinsel sapıklıklarından duyduğu ıstıraba yer verilirken, Hz. Musa'nın pelteklikten çektiği konuşma sıkıntısı ve kardeşi Harun ile desteklenme talebi dile getirilmektedir. Hz. Muhammed ile ilgili olan ayetlerde ise, müşriklerin Kur'an ayetleri hakkında ileri sürdüğü şiir ve sihir gibi iftiraların kendisine verdiği sıkıntıya karşı, "Rabbini hamd ile tesbih et." (el-Hicr 15/98) emriyle teselli edildiğini görmekteyiz. Bir ayette de eşinin evinde iddet süresini geçirmek için bekleyen boşanmış kadına "Onları sıkıştırıp kendilerine zarar vermeye kalkışmayın." (et-Talâk 65/6) ifadesiyle evden çıkıp gitmesi için baskı yapılmaması belirtilmektedir.

Bunun zıddı olan ř-r-h kelimesinin lügat anlamları eti yarıp kızartmaya hazırlamak için inceltmek, bir şeyi genişletmek, mecaz olarak da kapalı ve izaha muhtaç olan şeyleri açıklayıp tefsir etmek anlamlarında kullanılmaktadır. Buradan hareketle, Allah'ın bir kişinin göğsünü genişletip yapmak istediği işe kalbini meylettirmesi, böylece Allah'ın hidayetini dilediği kişiyi İslâm nuru ile buluşturmasına değinilir. Hz. Musa'nın dilindeki bağın verdiği sıkıntıyı, "Rabbim! Gönlüme ferahlık ver." (et-Tâha 20/25) isteği ile göğüslemeye çalışmasının dile getirildiği bir ayet de bulunmaktadır. Hemşehrilerinin inat ve inkârcılıklarından bunalan Hz. Muhammed'in ise "Senin kalbini açıp genişletmedik mi?" (el-İnşirah 94/ 1-3) denilerek sırtını büken ağırlıklardan kurtarılıp isminin yüceltilmesiyle ferahlatıldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Dayk, Şerh, Göğüs.

Two Concepts Related to Sadr (Chest) in Qur'an: D-y-k and Sh-r-h

Abstract

In this study, the concepts of d-y-k (ضيق) and sh-r-h (شرح), which are used as two acts of the human chest in the Qur'an will be addressed. In the dictionary, the word d-y-k denotes narrowness, as the opposite of wideness, poverty, stinginess, sorrow and connotes figurative meanings such as doubt in the heart. In the *ayat* (the verses of Qur'an) where the word is used in these denotations, at the outset, the spiritual anguish that the unbelievers experience is likened to the difficulty in breathing one experiences when ascending high in

---

* Dr. Öğr. Görevlisi. Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı. ahmetnair@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7711-7480

Bu makale "iThenticate" intihal tarama programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

Gönderim Tarihi: 16 Eylül 2019. **Kabul Tarihi:** 5 Şubat 2020. **Yayın Tarihi:** 30 Nisan 2020.

Makale Tipi: Araştırma Makalesi.

DOI Numarası: 10.31121/tader.620496.

ATIF: Nair, Ahmet. "Kur'an'da Sadr ile İlgili İki Kavram: D-y-k (ضيق) ve ř-r-h (شرح)". Tefsir Araştırmaları Dergisi (TADER) 4 / 1 (Nisan 2020): 68-92.

the sky. These *ayat* also mention the deserters of war and how the earth's surface is made unbearable for the rest as well as the holes that the conscience of these deserters put themselves in. While, in the other *ayat*, the anguish that Prophet Lot (pbuh) suffers from the sexual perversions of His people is mentioned; on the other hand, the speech impediment (*lisp*) that another Prophet Moses (pbuh) experiences and his request, with his brother Harun (pbuh), for support is also mentioned. As for the *ayat* related to Prophet Mohammad (pbuh), it is witnessed that the Prophet was consoled with the commandment of "Glorify your Rabb (Lord) with praise" (al-Hijr 15/98) against to aspersion cast by polytheists on the *ayat* of the Qur'an that they are merely poems, incantations etc. In another *ayah*, with the commandment of "Do not try to oppress them and harm them." (at-Talaq 65/6), it is commanded that a divorced woman waiting in her husband's house to spend the *iddah* period (a period that a woman must observe after a divorce) shall not be pressured to leave the house.

Being the opposite of the word above, the dictionary meanings of the word s-r-h are to cut the meat thinly to get it ready to roast, to expand something and figuratively, to interpret something that is inexplicit and requires detailed explanation. In this respect, it is briefly mentioned that Allah guides one's heart to what they desire to do by expanding their hearts and thus Allah unites one who begs from Him emancipation with the divine light of Islam. There also exists a verse in *ayah* that commends Moses (pbuh) to pray by saying "My Lord! Give comfort to my heart" (at-Tâha 20/25) for his difficulty of the knot in his tongue. It is said that Muhammed, who was overwhelmed by the obstinacy and abnegations of his fellow countrymen, was relieved from the burdens that bent his back and was relieved by exalting of his name by saying "Did we not open your heart and expand it?" (al-Inshirah 94/ 1-3).

Keywords: Qur'anic Exegesis, Qur'an, Narrowness, Expansion, Chest.

Giriş

Beşeriyete kılavuzluk etmesi için indirilmiş olan Kur'an-ı Kerim'de, bir bütün halinde insana yer verildiği gibi zaman zaman insanın organları da ayetlerin konusu olabilmektedir. Allah Tealâ, ayetlerde "İnsanı hiçbir şey bilmezken anasının karnından çıkarıp kendisine şükretmesi için kulaklar, gözler ve kalpler verdiği" (en-Nahl 16/78); "Kimi insanların gücü kuvveti yerinde iken genç yaşta vefat ettirildiği kiminin ise ömrün en rezil çağı olan ihtiyarlığa kadar ömür sürdüğünü" (el-Hac 22/5) belirtmektedir. İnsanın yaşamını sürdürebilmesi için hayatî organlar için koruyucu kafes durumundaki göğüs, organizmanın önemli işlevlere sahip olan bölümlerinden biridir. Kur'an ayetlerinde göğüsle (*sadr*) ilgili fiillerden olan daralma (*dayk*) ve genişleme (*şerh*), araştırma konumuzu oluşturan iki kavramdır. Çalışmada bu kavramların mutlak olarak herkes için kullanıldığı ayetlerin yanı sıra, tevhid mücadelesi tarihinde önemli bir konuma sahip olan üç peygamber Lût (as), Musa (as) ve Hz. Muhammed (as) için yer verildiği ayetler ele alınmıştır. Kavram çalışmalarında öncelikle yapılması gerektiği gibi *Tâcu'l-arûs*, *Lisânu'l-arab*, *es-Sıhab* ve *Mekâyisu'l-luğa* gibi klasik Arapça sözlüklerden kelimelerin anlamlarını bulmaya çalıştık. Bunun dışında Kur'an kavramları sözlüğü olan Ragıb el- İsfehânî'nin *el-Müfredât fî garîbi'l-Kurân*, *ez-Zeccâc* ve el-Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'an* adlı eserlerine de müracaat ettik. Ayetlerin tefsirini en başta Mukatil b. Süleyman, Maturidî, Zemahşerî, Razî, İbnu'l-Cevzî, Kurtubî, İbn Atıyye, Ebussûd, Bikâî gibi klasik Arapça sözlüklerden araştırıp ortaya koymaya çalıştık. Ayetlerin nüzul sebeplerini özellikle Taberî, Mâverdî ve İbn Kesîr gibi rivayet tefsirlerinden naklettik. İşâri yorumlar için de Kuşeyrî ve Semerkandî tefsirlerinden yararlandık. Günümüze daha yakın dönemlerde yazılan Şevkânî, Seyyid Kutub, İbn Âşûr ve Mevdûdî tefsirlerine de müracaattan kaçınmadık.

Klasik Arapça sözlüklere göre *dayk* / ضيق kavramı, sıkıntı, daralma, maddeten zor durumda kalma ve bundan dolayı insan göğsünün sıkışarak bunalması anlamında kullanılmaktadır. Kimi peygamberlerin kavimlerinden kaynaklanan sıkıntılarla yüzleştiği durumlar ve Allah tarafından kendilerine gösterilen çıkış yolları, ayetlerde yer verilen konulardır. Bunun karşılığında göğsün dayk durumundan genişletilip rahatlığa kavuşturulması, *Şerb* kavramıyla ifade edilmektedir. Kavram, sözlük anlamı olan inceltme, genişletme ve rahatlatmadan yola çıkılarak, kapalı olan meseleleri açıklığa kavuşturup izah etmek ve insan gönlünün bir işe meyil duyması anlamında mecâzî bir kullanıma da sahiptir.

Bunların haricinde tek bir ayette göğse isnad edilen حصر / h-s-r fiili, Müslüman toplumla aralarında barış ve anlaşma bulunan bir topluluğa sığınanlar veya Müslümanlara gelerek özür dileyip Müslümanlarla ve kendi kavimleri ile savaşmayı istemeyen kişilerin durumu istisna edilerek: *أَلَا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمِ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ جَاؤُكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ أَنْ يُقَاتِلُوكُمْ أَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ* / “Ancak sizinle aralarında anlaşma olan bir topluma sığınmış bulunanlar yahut ne sizinle ne de kendi kavimleriyle savaşmayı içlerine sığdıramayıp (tarafsız olarak) size gelenler başka.” (en-Nisâ 4/90) şeklinde, savaşılacak düşman kategorisine bir istisna getirilmektedir. Bunun dışındaki ayetlerde h-s-r fiili, göğse isnad edilmeksizin yalnız başına kullanılmaktadır.¹

Kur'an'da *dayk* kavramının geçtiği ayetlerin önemli bir bölümünün, peygamberler Lût (a.s.), Musa (as) ve Hz. Muhammed (as) ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu üç peygamberin tevhid mücadelesindeki yeri göz ardı edilemez. Öyleyse bu konunun incelenmesi, Kur'an-ı Kerim'de en fazla yer verilen temel kavramlardan biri olan tevhid mücadelesi açısından önemli bir işleve sahiptir. Şüphesiz ki, tevhidin önderleri olan peygamberlerin hayatları, kavimlerinden gördükleri olumlu ve olumsuz tavırlar, mü'minler için daima takip edilmesi gereken metotlar barındırmaktadır. Zaman değişse de insanoğlunun vahye karşı takındığı tavırları birbirine benzemektedir. Dolayısıyla o peygamberlerin tevhid mücadelesinin günümüze yansıyan örnekleri barındıracağı ve onlardan alınacak dersler olduğu muhakkaktır.

1. ضيق / D-y-k Kelimesinin Sözlük Anlamları

ضيق kelimesi سعة (genişlik) kelimesinin zıddıdır. ضيق ve ضيقة şeklinde de telaffuz edilen bu kelime, fakirlik, cimrilik, üzüntü gibi olumsuz durumlar için kullanılır. Adam cimri olduğunda ضائق

¹ Bu ayetler: “Herhangi bir nedenle hac ve umre yapmaktan engellenenler, kolaylarına gelen bir kurbanı Kâbe’ye göndersinler.” (el-Bakara 2/196); “(Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adayan, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremeyen fakirler içindir.” (el-Bakara 2/273); “Haram aylar çıkınca müşrikleri hapsedin” (et-Tevbe 9/5); “Yahya (a.s.) için nefesine hâkim, salih bir peygamberdir.” (Âl-i İmrân 3/39); “Biz cehennemi kâfirlere bir zindan yapmışızdır.” (el-İsrâ 17/8)

ضَاقَتْ عَلَيْهِ الْجِبَالُ, bir kişinin malı gittiğinde أَضَاقَ الرَّجُلُ², “İşinde zor durumda kalan kişi için denir. Mufaale babından ضَايِقٌ fiili birine tolerans göstermeyip sıkıştırmak demektir. Gözü bir şeye bakmaktan yorulup, zorlanan için de kullanılır. İbn Ruzeyn (ö. 170 ?) aşağıdaki beyitte, Harun Reşid'in (ö. 193/809) güler yüzlü oluşunu, insanların bakmakta zorlandıkları parlak bir şeye benzetiyor. Böylece dayk kelimesinin zorluk anlamını ön plana çıkarıyor.

تَضِيقُ عِيُونِ النَّاسِ عَنْ نُورِ وَجْهِهِ إِذَا مَا بَدَا لِلنَّاسِ مَنظَرُهُ الْبَلَجُ

“İnsanlara şen, güler yüzünü gösterdiğinde, gözlerinin ona bakması kendilerine zor gelir.”³

“Ebû Amr, الضَّيْقُ ve الضَّيْقُ şeklindeki kullanımlar, mecazen ‘kalpteki şüphe’ anlamına gelir diyerek, şu ayeti görüşüne delil olarak getirmiştir. وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ / “Kurmakta oldukları tuzaaktan kaygı duyma!” (en-Nahl 16/127). الضَّيْقُ ise, kendisinden dolayı göğsün daraldığı şey demektir ki, şu ayetlerde bu anlamda kullanılmıştır. / وضاق بهم ذرعا / “Onlardan dolayı içi daraldı.” (Hûd 11/77) Yani, onlardan canı sıkıldı. / وَضَاقَ بِهِ صَدْرُكَ / “Bununla göğsün daralacak” (Hûd 11/12). وَيَضِيقُ صَدْرِي / “Göğsüm daralır.” (eş-Şuara 26/13). الضَّيْقُ Ferrâ'ya (ö. 207) göre ev, elbise vb. şeylerin dar olanı için kullanılır.”⁴

İbn Manzûr (ö. 711/1311), “ الضَّيْقُ kelimesini الضَّيْقُ durumunda görürsen ancak iki durumdan dolayıdır. Birincisi; الضَّيْقَةُ kelimesinin çoğuludur. A'şâ b. Sa'lebe'nin şu beytinde olduğu gibi:

فَلَيْنَ رَبُّكَ مِنْ رَحْمَتِهِ كَشَفَتِ الضَّيْقَةَ عَنَّا وَفَسَحَ

“Hakikaten Rabbin rahmeti ile darlığı bizden giderdi ve durumumuzu genişletip rahatlattı.”

İbn Manzûr, “Diğer veçhi de onunla dar bir şey kastedilirse ضَيْقٌ şeklinde cezimli olarak kullanılır. Bir kişinin geçimi zor olduğunda أَضَاقَ الرَّجُلُ denir.”⁵

ضَاقَ بِهِم ذَرَعًا : Araplar, ضَيْقُ الذَّرَاعِ وَالذَّرْعِ ifadesini gücünü kaybetme anlamında kullanırlar. Bir şeye gücü yeten için de رَحْبَ الذَّرَاعِ بِكَذَا derler. Onun aslı, eli (kolu) uzun olanın istediğini elde etmesinden gelmektedir. Hâlbuki eli kısa olan maksadına erişemez. Buradan alınarak acz ve kudret için darb-ı mesel olmuştur.”⁶

² Ebu Nasr İsmail b. Hammâd Cevherî, “D-y-k”, *es-Sıhab fi'l-Luga ve'l-ulûm*, haz. Nedim Mar'aşlı-Üsame Mar'aşlı (Beirut: Dâru hadareti'l-arabiyye, 1974), 4: 1510; Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed İbn Manzûr, “D-y-k”, *Lisânu'l-Arab* (Kahire: Dâru'l-meârif ts), 4: 2628; Muhammed Murtaza Hüseyin ez-Zebîdî, “D-y-k”, *Tâcu'l-arûs*, thk. Mustafa Hicâzî (Matbaa Hükûmeti'l-Kuveyt: 1989), 4: 45; Ragıb el- İsfehânî, “D-y-k”, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an* (Kahire: el-Mektebetu't-tevkifiyye, 2003), 325; Ebû Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya, “D-y-k”, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, thk. Abdusselam Muhammed Harûn (Beirut: Dâru'l-fikr, ts.), 3: 383.

³ Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşeri, *Esâsu'l-belağa*, thk. Muhammed Bâsi'l Uyûnus-suûd (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1998), 591.

⁴ Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad b. Abdullah el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. (Mısır: Dâru'l mısriyye li't-te'lîf ve't-tercûme ts), 2: 115; İbn Manzûr, “D-y-k”, 4: 2628.

⁵ İbn Manzûr, “D-y-k” 4: 2628.

⁶ Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûbi't-te'vîl* (Beirut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabiyyi, 1997), 3: 457.

ضاق بهم ذرعا : Araplar, ضيق الذراع والذرع ifadesini gücünü kaybetme anlamında kullanırlar. Bir şeye gücü yeten için de ربح الذراع بكذا derler. Onun aslı, eli (kolu) uzun olanın istediğini elde etmesinden gelmektedir. Hâlbuki eli kısa olan maksadına erişemez. Buradan alınarak acz ve kudret için darb-ı mesel olmuştur.”⁷

Dayk kelimesinin darlık, sıkıntı, maddî imkânların yetersizliği, bunun beraberinde getirdiği çaresizlikten kaynaklanan moral bozukluğu sonucu, insanın huzursuz olması anlamlarının ön plana çıktığı görülmektedir.

1.1. ضيق / D-y-k Kelimesinin Kur'an'daki Kullanımları

Dayk kelimesi Kur'an'da dört yerde ضاق şeklinde mazi, üç yerde يَضِيقُ şeklinde muzarî olmak üzere yedi defa fiil; bir yerde ضَائِقٌ şeklinde ism-i fail ve dört yerde ise, ضَيْقٌ şeklinde mastar olarak toplam on iki ayette, beş farklı konuda geçmektedir.⁸ İlkinde mutlak olarak ‘darlık’ ve ‘dar yer’ anlamında kullanılmıştır. Bu ayetlerden ilki, İslâm’ı kabul etmeyen içindeki darlığın yükseğe çıkan kişinin çektiği sıkıntıya benzetilmesi, bir diğeri de kâfirlerin dar bir yerden cehenneme atılışlarının tasvir edildiği ayettir. Diğer iki ayette, savaşa gitmeyen ve savaş sırasında geri kaçanların, vicdanlarının baskısı sonucu dünyanın kendilerine dar gelmesidir. Üçüncü kısımdaki ayetlerde ise Musa (as), Lût (as) ve Muhammed’in (as) farklı sebeplerden canlarının sıkılması ve onlara yapılan teselli ifadeleridir. Son bölümde de, kocasının evinde iddetini bekleyen boşanmış kadını, evden çıkarmaya zorlamak için manevî baskı altına almaktan bahsedilmektedir.

1.1.1. Hidayeti Kabul Etmeyenin Göğsünün Daralması

İslâm’ı kabul edip hidayete eren ile onu reddedip hidayete erişemeyen hakkında ayet-i kerime yapılan benzetme, her iki tarafın hissettiği psikolojik durumu ortaya sermektedir.

فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ
"Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de sapıtmak isterse göğsü çukuryolmuş gibi kalbini iyice daraltır. Allah inanmayanların üstüne işte böyle murdarlık verir."
(el-En'âm 6/125)

شرح kelimesinin aslı, eti yarmaktır. “Arapların dilinde, mecazen sözü beyan edip açıklamaktır. Aynı şekilde tereddüt ve endişeye mahal vermeyerek gönlü ve aklı bir işe kani kılmak için, durumu vuzuha kavuşturmak anlamında da kullanılır. أَلَمْ تَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ / “Senin kalbini açıp genişletmedik mi?” (el-İnşirâh 94/1) ayetinde böyledir.”⁹

⁷ Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3: 457.

⁸ Muhammed Fuad Abdulkakî, “D-y-k”, *el-Mu'cemu'l-müfrehes li'l-elfâz il-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabiyyi, ts), 424.

⁹ Muhammed Tahir İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-tunusiyye li'n-neşr, 1984), 8: 58.

Allah'ın hidayetini kabul edenle etmeyen için bir benzetmenin yapıldığı ayette geçen iki kavram olan “göğsün şerh edilmesi ve daralması” hakkında Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) şu açıklamaları yapmaktadır: “Allah bir kimsenin göğsünü açtı demek, gönlünü bunu kabul etmesi için genişletti” demektir. İnsan işlerinden hangisinin daha faydalı ve daha iyi olduğuna inanırsa, gönlü o işi yapmaya meyleder, kalbinde onu gerçekleştirmek için şiddetli bir istidat hâsıl olur ki, işte bu durum, gönlün ve ruhun genişlemesi diye adlandırılmıştır. Bundan ötürü de, “gönlü, aklı ona yattı” denilir. Yine bir kimse yapmak istediği bir işin zararlı olduğuna inanırsa, ona karşı nefreti büyür ve tabiatında, o işi kabul etme hususunda bir nefret ve uzaklaşma hissi meydana gelir. Bir başka ifadeyle, yol dar olduğu zaman, oradan geçmek isteyenlerin geçemeyecekleri, ama yol geniş olduğundaysa, oradan geçmek isteyenlerin geçmesinin elverişli olduğu malumdur. İşte bundan ötürü, “Onun gönlü daraldı” denilir. Böylece kalp, geçilmesi mümkün olmayan bir yola benzetilmiş olur.”¹⁰ Kâfire Allah'ın hidayetinin ulaşmaması, kalbini hidayete kapatmayı tercih ettiği için tamamen kendi iradesiyle olmaktadır.

Bu ayet nazil olduğu zaman, Hz. Peygamber'e (as), “Allah onun göğsünü nasıl açar?” diye sorulur. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Allah o kimsenin göğsüne bir nur atar da, bunun üzerine onun göğsü genişler” der. Bu cevap karşısında Hz. Peygamber'e tekrar, “Bunu bilmeyi kolaylaştıran bir alamet var mıdır?” diye sorulunca, Hz. Peygamber (as) şöyle demiştir: “Ebedilik yurduna yönelmek, aldandığı yurdundan uzaklaşmak ve ölüm gelmeden önce ölüme hazır olmak.”¹¹

Ayetin “Kimi de saptırmak isterse, onun da kalbini son derece daraltır...” kısmında geçen *Dayyik* kelimesine sıfat olarak getirilen *Harec* ile ilgili olarak Zeccâc, kelimenin, dilciler arasında “sık ağaçlık” anlamında kullanıldığını, “darın darı”, “iyice dar” manalarına geldiğini söylemiştir.¹² Çobanların içine giremeyecekleri kadar sık ağaçlı yer anlamına da gelmektedir. “O, canı sıkkın bir adamdır” denildiğinde bunun manası, “O, göğsünde sıkıntı ve darlık bulunan bir adamdır” demektir. Ubeyd İbn Umeyr'in İbn Abbas'tan rivayet ettiğine göre, İbn Abbas bu ayeti okumuş ve “Burada Bekiroğulları'ndan birisi var mı” demiş; bunun üzerine bir adam “evet!” deyince o da, “sizin dilinizde harec kelimesi ne manaya gelir?” demiş. Bunun üzerine adam, “içine asla girilemeyecek kadar birbirine girmiş, sık ağaçlı vadi demektir” deyince de İbn Abbas, “İşte, kâfirin kalbi de böyledir, rahmet namına hiçbir şey ona erişemez.” demiştir.¹³

¹⁰ Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabiyyi, 1990), 13: 137.

¹¹ Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, Bahru'l-ulûm, thk. Ali Muhammed Muavved- Adil Ahmed Abdulmevcud (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1993), 1: 481.

¹² Ebû İshak İbrahim b. Seriy b. Sehl, ez-Zeccâc, Meâni'l-Kur'an, thk. Abdulcelil Abduhu Şelebî (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1988), 2: 290.

¹³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 13: 137.

Ayrıca ayetin ikinci kısmında, “Allah kimi de saptırmak isterse göğü çıkıyormuş gibi kalbini iyice daraltır” şeklinde inanmayanların yaşadığı psikolojik zorluğun, gökyüzüne doğru yükselenlerin hissettiği fizyolojik sıkıntıya benzetilmesi oldukça enteresandır. Çünkü yükseğe çıktıkça hava basıncı düşer ve irtifan artması oranında nefes almak zorlaşır. Hatta 20.000 metreyi geçince özel cihazlar olmadan insan nefes alamaz, ölür. O dönemde Kur'an'ın böyle bir kanuna işaret etmesi, onun bir mucizesidir.¹⁴

Diğer taraftan çevresinden edindiği eğitim ve kültürün tesiriyle, İslâm'a karşı önyargısını bir türlü yenemediği için dinin kutsallarına ve Müslümanlara karşı olumsuz duygulara sahip olanlar, ne yapılırsa yapılsın hiçbir şekilde bundan kurtulamazlar. İnatçılık ve gururları duygularına galip gelerek sağlıklı düşünme imkânından uzaklaşır ve dine karşı amansız bir düşmanlık beslerler. Bu şekilde kötü tutkularının esiri olarak akıllarını kullanmadıkları için, ayetin sonunda belirtildiği gibi Allah onları dalalette kalmaya mahkûm eder.

1.1. 2. Kâfirlerin Dar Bir Yerden Cehenneme Fırlatılışları

Peygamberi ve onun haber verdiği kıyameti yalanlayanların, cehenneme atılışlarının anlatıldığı bir ayette şöyle buyurulmaktadır:

وَإِذَا أُلْفُوا مِنْهَا مَكَانًا ضَيِّقًا مُقَرَّبِينَ دَعَوْا هُنَالِكَ ثُبُورًا / "Elleri boyunlarına bağlı olarak onun (cehennemin) dar bir yerine atıldıkları zaman, oracıkta yok oluvermeyi isterler." (el-Furkân 25/13).

Bikâî 'ye (ö. 885/1480) göre kâfirlerin cehenneme atılışlarının vasedildiği bu ayet, onların kıyamette karşılaşacakları feci akıbeti şöyle tasvir ediyor. “İhanet fırlatılışıyla boyunlarından zincirlerle yahut sağlam organlarla elleri bağlı olarak ya da kendilerini yoldan çıkaran şeytanlarla birlikte cehenneme atıldıklarında, oradan kurtulup kaçma ihtimalleri olmadığını da bildikleri için yok olmayı isterler. Orada kendilerinden başka herhangi bir kimse ya da arkadaş bulunmadığı için de dehşetli helaklerini çağırıp dururlar. Ayette dayyik kelimesine sıfat olarak getirilen mukarrenîn kelimesinin masdarı olan التقرين bir şeyi başka bir şeyle bir araya getirmek için kullanılan ipe denir.”¹⁵ Allah'a inanmayanların ipe elleri boyunlarına bağlandığından, cehenneme atılışları esnasındaki çaresizlikleri ve azaptan kurtulmak için ellerinden hiçbir şey gelmediği anlatılmaktadır.

Taberî 'ye (ö. 310/ 923) göre الثبور kelimesi Arapçada bir şeyden yüz çevirmek, vazgeçmek demektir. Burada dünyada iken Allah'a itaatten yüz çeviren, peygamberin kendilerine getirdiğine

¹⁴ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 2: 467.

¹⁵ İbrahim b. Ömer b. Ali b. Ebî Bekir el-Bikâî, *Naşmu'd-durer fî tenâsubi'l-â'yâti ve 's-suver* (Kahire: Dâru'l-kitabi'l- İslâmî, ts.), 13: 354.

iman etmediği için, bu azabı hak eden kişilerin duyduğu pişmanlık çağrısı dile getirilmektedir.”¹⁶ Tıpkı şu ayette ifade edildiği gibi: *يَا حَسْرَتِي عَلَىٰ مَا فَرَطْتِ فِي حَنْبِ اللَّهِ* / "Allah'ın yanında, işlediğim kusurlardan dolayı vay halime! (ez-Zümer 39/56). Müteakip ayette bu çağrılarının bir faydası olmayacağı belirtilerek, onlara istihza ve alay yollu olarak şöyle cevap verilir: "Bugün bir kere yok olmayı istemeyin, birçok kere yok olmayı isteyin!" (el-Furkân 25/14). Aslında bu isteklerinin de boş bir temenniden ibaret olduğu cehennemden bekçisi Mâlik tarafından şöyle dile getirilir: "Ey Mâlik! Rabbin bizim işimizi bitirsin! diye seslenirler. Mâlik de: Siz böyle kalacaksınız! der. (ez- Zuhuf 43/77). Bu ifadeler, inanmayanların cehennemden hiçbir şekilde çıkma ya da kurtulma ihtimalleri olmayacağını belirterek, onlara dünyada takındıkları inkâr ve alaycı tutumlarından vazgeçmeleri için bir gözdağı vermektedir.

1.1.3. Savaştan Kaçanlara ve Geri kalanlara Yeryüzünün Dar Gelmesi

Aşağıdaki ayette, Huneyn Savaşı'nda çokluklarına güvenen İslâm ordusundaki bazı askerlerin aniden düşman hücumuyla nasıl sarsılıp dağıldıklarına değinilmektedir.

لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئاً وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا
رَحَبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِرِينَ / "Andolsun, Allah birçok yerde ve Huneyn savaşı gününde size yardım etmiştir. Hani, çokluğunuz size kendinizi beğendirmiş, fakat (bu çokluk) size hiçbir yarar sağlamamış, yeryüzü bütün genişliğine rağmen size dar gelmişti. Nihayet (bozularak) gerisin geriye dönüp kaçmıştınız." (et-Tevbe 9/25).

Resûlullah (as), hicretin 8. yılında Mekke'yi fethettikten sonra Malik b. Avf önderliğindeki Hevazin kabilesi üzerine Şevval ayında Huneyn seferini düzenlemek için 12 bin kişilik bir ordu ile Mekke'den Tai'fe doğru hareket etti. Kureyş'in, Sakif'e karşı seferi olduğu saikiyle, Safvan b. Ümeyye, Haris b. Hişam, Süheyl b. Amr gibi Müslüman olmadığı halde orduya katılanların da bulunduğu kalabalık için bazı Mekkeliler, "Bu ordu yenilmez" deyip böbürlendi. Sabahın alacakaranlığında Huneyn vadisine giren Müslüman ordusu, pusuya yatan Hevazin askerleri tarafından ok yağmuruna tutulunca mücahidler peygamberi oracıkta bırakarak can havliyle kaçmaya başladılar. Resûlullah (as) yanında on kişiyle savaş meydanında kaldı. O esnada amcası Abbas (r.a.) gür sesiyle, "Ey Rıdvan Beyatında Semüre ağacının altında Resûlullah'ı koruyacağına beyat eden Muhacir ve Ensar! Nereye gidiyorsunuz? Resûlullah burada deyince", Müslümanlar hatalarını anlayıp peygamberin etrafında yeniden toplanarak savaşı kazandılar.¹⁷

¹⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2000), 19: 245.

¹⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukatîl b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhate (Beyrut, Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabiyyi, 1423/2002), 2: 165; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14: 180; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubi, *el-Câmi li abkâmi'l-Kur'an* (Beyrut- Lübnan: Dâru'l-kütübi'l- ilmiyye, 2004), 8: 62.

Ayetin, “Yeryüzü bütün genişliğine rağmen size dar gelmişti” kısmıyla ilgili Kurtubî (ö. 671/1273), الرُّحْبُ kelimesinin genişlik anlamına geldiğini, Arapların, فَلَانَ رُحْبُ الصَّدْرِ / “Falanca kişi geniş göğsüldür, yani rahat adamdır” ; aynı şekilde “geniş belde” ye de بَلَدٌ رَحْبٌ dediklerini söyleyerek Lebid b. Rabia el-Âmiri ‘nin şu beytiyle istişhad etmektedir:

كَأَنَّ بِلَادَ اللَّهِ وَهِيَ عَرِيضَةٌ ... عَلَى الْخَائِفِ الْمَطْلُوبِ كَفَةَ حَابِلٍ

“Allah’ın yeryüzü bütün genişliğine rağmen, aranan (peşine düşülen) korkan kişi için avcının tuzağına düşen, avucundaki (av) gibidir.”¹⁸

Savaşın başında Müslümanların bozgun yaşamasını çoklukla övünmenin verdiği ruhî sıkıntıya bağlayan Seyyid Kutub (1906-1966), bu şekilde davranmanın Müslümanları sarsıntıya ve zor duruma düşürerek kısa bir mağlubiyetin yaşanmasına sebep olduğunu belirtir.¹⁹ Ancak toparlanıp peygamberin yanına gelen Müslümanlara ve Resûlüne, Allah sekînetini indirerek onları birleştirdi ve zafere ulaştırdı. Öyle ya ayette, “Allah size yardım ederse, siz yenecek yoktur. Eğer sizi yardımsız bırakırsa, ondan sonra size kim yardım edebilir?” (Âl-i İmrân 3/160) buyurulmuyor mu? Buradan alınması gereken ders, hiçbir zaman sayısal çoğunluğa bakarak zafer hesapları yapmamalı, üzerine düşen görevi gücü nispetinde yerine getirdikten sonra, az sayıda da olsa Allah’ın yardımıyla nice az topluluklarla da çoğunluğa galip gelinebileceği bilinmelidir. (Âl-i İmrân 3/249)

Hiçbir mazeretleri olmadığı halde, Tebük Seferi’nden geri kalan üç sahabenin, Hz. Peygamber tarafından uygulanan ambargo sebebiyle düştükleri psikolojik durumun resmedildiği aşağıdaki ayette ise şöyle buyurulmaktadır:

وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خُلِفُوا حَتَّىٰ إِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنفُسُهُمْ وَظَنُّوا أَن لَّا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ / “Savaştan geri kalan üç kişinin de tövbelerini kabul etti. Yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş, vicdanları da kendilerini sıklıkça sıkımsa, böylece Allah’ın azabından yine ona sığınmaktan başka çare olmadığını anlamışlardı. Sonra (eski hallerine) dönsünler diye, onların tövbelerini de kabul etti. Şüphesiz Allah, tövbeyi çok kabul eden ve çok merhamet edendir.” (et-Tevbe 9/118).

Ayetin nüzul sebebi için şu rivayet nakledilmektedir: “Hurmaların hasat mevsimine denk gelen yaz aylarının sıcak günlerinde Suriye topraklarına düzenlenen Tebük Seferi, birçok kişi için hakiki bir imtihan olmuştu. Büyük çoğunluğunu münafıkların oluşturduğu seksenden fazla kişi çeşitli bahaneler üreterek seferden geri kalmış, sefer dönüşü de yalan mazeretler ile Hz. Peygamber’e durumlarını belirten açıklamalar yapmışlardı. Hz. Peygamber (as) onların söylediklerini kabul etti. Daha sonra sıra gerçek birer mü’min olan Ka’b b. Malik, Hilal b. Umeyye ve Merare b. Rabiin’e

¹⁸ Kurtubi, *el-Câmi*, 8: 65.

¹⁹ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’an* (Kahire: Dâru’ş-şürûk, 1985), 3: 1617.

geldi. Bunlar sefere katılmamak için herhangi bir mazeretleri olmadığını söyleyerek suçlarını açıkça itiraf ettiler. Bundan dolayı Hz. Peygamber, onların hakkındaki kararını tehir etti ve durumları konusunda Allah'tan herhangi bir karar gelinceye kadar onlarla her türlü sosyal münasebeti kesmelerini Müslümanlara emretti. Hatta Müslümanların onlara selam vermesini bile yasakladı. Bu üç kişi de Medine'de boykotla karşılaşınca bir mağaraya çekilerek Allah'tan af dilediler. Aradan kırk gün geçtikten sonra, onlar hakkında karar veren bu ayet-i kerime nazil olmuştur.”²⁰

Ayetteki, “*Yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş*” ifadesi, onların durumuna hayret uyandıran bir benzetmedir. Âdeta kaçıp sığınacakları bir yer olmadığını, nereye gitseler içinde buldukları endişe ve gamdan kurtulamadıklarını anlatmaktadır. Sonra onlar tövbe ederek seferden geri kalmalarına sebep olan mallarını Allah yolunda infak etmek suretiyle, tövbelerini eylemleriyle de te'yit etmişlerdir.²¹

1. 2. Kur'an'da Göğsüne Daralma (Dayk) Nispet Edilen Peygamberler

Kur'an'da genel manada *dayk* kavramının geçtiği yerlerin yanında, Lût (as), Musa (as) ve Hz. Muhammed'in (as) göğsüne daralma nispet edilen ayetler de yer almaktadır. Bu ayetlerde ahlak ve tevhid mücadelesinde öncü olan üç peygamberin, kavimleriyle yaşadıkları farklı sıkıntılara değinilmekte ve kendilerine kurtuluş çaresi sunulmaktadır.

1. 2. 1. Musa'nın (as) Risaleti Tebliğ Edememe Kaygısı

Aşağıdaki ayette, Hz. Musa'nın dilindeki sıkıntıdan kaynaklanan konuşma zorluğuna karşı, risalet görevini yerine getirebilmek için, Allah Teâlâ'dan kardeşi Harun ile desteklenme talebi dile getirilmektedir:

وَيَضِيقُ صَدْرِي وَلَا يَنْطَلِقُ لِسَانِي فَأَرْسِلْ إِلَىٰ هَارُونَ
“(Bu durumda) içim daralır, dilim dönmez; onun için Harun'a da elçilik ver.” (eş-Şuarâ 26/13).

“Göğsüm daralır” ifadesinin iki veçhi olduğunu belirten Mâverdî (ö.450/1058), ilkinin, Kelbî'nin dediği gibi ‘onların beni yalanlamasından korkuyorum’, ikincisinin de ‘peygamberliği tebliğde zaafa düşmekten korkuyorum’, bu durum da kalbimi daraltır. “*Dilim dönmez*” kısmı için ise Mâverdî, Kelbî ‘den rivayetle, ‘Firavun’un korkusundan dilim dönmez’ ve ‘dilimdeki pelteklikten dolayı dilim dönmez.’ Öyleyse kardeşim Harun’u benimle beraber peygamber yap şeklinde Allah’a yalvarmıştır.”²²

²⁰ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 14: 544; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 4: 230; Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, trc. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 2: 512.

²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 304.

²² Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Maverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1992), 4: 166.

Musa'nın (as), "Öyleyse kardeşim Harun'u benimle beraber peygamber gönder" hitabıyla Cebrail'e seslendiğini bildiren Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574), "Harun benim yanımda olarak peygamberliği tebliğde beni destekler, dilimdeki pelteklikten kaynaklanan moral bozukluğumu giderir; ihtiyaç duyduğumda kalbimi kendisiyle takviye edeceğin bir yardımcı olarak dilimin tutulduğu yerde benim yerimi alır. Böylece dine davete bir hanel gelmez, peygamberlik delili inkıtaa uğramaz. Böyle söyleyerek Musa (as) işi üstlenmekten kaçınmıyor, aksine daveti daha iyi yapabilmek için gerektiğinde yardım çağırıyor."²³ demiştir. Bu sıkıntısını aşabilmek için Musa (as), "Rabbim göğsüme genişlik ver!" (Taha 20/25) duası ile Allah'tan yardım istiyor.

Firavunun sarayında büyüdüğü halde, istemeden birisini öldürdüğü için Medyen'e kaçan Hz. Musa (as), suçluluk psikolojisiyle elçi olarak gideceği Firavun toplumu karşısında, yüreği daralıp sıkışacak; bu sebeple dili tutulup rahat konuşamayacağı için de vazifesini hakkıyla yerine getirememenin korkusunu yaşıyordu. Bundan dolayı Rabbinden yardım isteğinde bulunarak görevinin bilincinde olduğunu gösteriyordu.²⁴

1. 2. 3. Lût'un (as) Göğsünün Daralması

Hız. İbrahim'in (as) kardeşinin torunu olan Lût (as), Humus'ta bulunan Sodom şehri halkına peygamber olarak gönderilmişti. Bu şehir halkı başka hiçbir milletin yapmadığı bir fuhşu (homoseksüellik) işliyordu.²⁵ Lût kavminin fitrata aykırı sapıklıklarından dolayı, peygamberlerine genç erkekler şeklinde gelen misafirler için duyduğu endişenin dile getirildiği aşağıdaki ayetlerde şöyle buyrulmaktadır:

وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سِيبًا بِهَمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا وَقَالَ هَذَا يَوْمٌ عَصِيبٌ / "Elçilerimizi Lût'a gelince, (Lût) onların yüzünden üzüldü ve onlardan dolayı içi daraldı da «Bu, çetin bir gündür» dedi." (Hûd 11/77).

Lût (as) kendisine genç erkekler şeklinde gelen elçileri tanıyamadığı için, kavminin sapıklığından dolayı canı sıkıldı ve endişeye kapıldı. Hadise Katâde'den rivayetle Taberî ve Mekkî b. Ebû Talib el-Kaysî (ö. 437/1045) tefsirlerinde şöyle aktarmaktadır. "Elçiler çalıştığı tarlada Lût'un yanına gelip "Bu gece sana misafir olacağız" dediler. Birlikte yürüyerek şehre girdiklerinde kavmi, onları görünce, "Lût'un yanındakiler tam aradıklarımız, kalkın işimize bakalım" dediler. Lût (as): "Şahitlik ederim ki, siz yeryüzündeki en kötü topluluksunuz" dedi. Bunun üzerine Allah meleklere, "Peygamberlerinin aleyhlerine şahitlik ettiği kişilerin helak edilmesi için izin verdim" dedi.²⁶

²³ Ebussuûd Muhammed b. Yavsî el-İmâdî, *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsî'l-arabiyyi, 1994), 6: 237.

²⁴ Cahit Karaalp, "Musa'nın Dili", erişim: 5 Ekim 2019, <http://www.cahitkaraalp.com/index.php/2013/07/23/musa-nin-dili/>.

²⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12: 547.

²⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15: 408; Mekkî b. Ebû Talib el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ büluğî'n-nihâye* (Birleşik Arap Emirlikleri: Câmiatu'ş-şarika, 2008), 5: 3441.

Süddî ise olayı şöyle rivayetemiştir: “Melekler Hz. İbrahim’in (as) yanından çıkıp Lût kasabasına doğru yola koyulduklarında, günün yarısında Sodom nehrine ulaştıklarında, ailesi için su alan Lût’un kızına rastladılar. Kız onları kavminden gizleyerek babasının yanına getirdi. Lût ailesinin dışında kimse onlardan haberdar değildi. Hanımı hemen dışarı çıkararak, “Lût’un evinde öyle adamlar var ki, onlar gibisini asla görmedim” diye kavmine haber verdi.²⁷ Kavminin ‘aradığımızı bulduk’ diye koşarak gelmesi üzerine, Lût (as) işin vahametini düşünerek, “Bu, çetin bir gündür. Keşke size karşı (koyacak) bir gücüm olsaydı” dedi. Müteakip ayetteki bu ifadeyle Lût (as) ضَاقَ بِهِمْ ذُرْعًا ifadesinin, sözlük anlamları arasında yer alan “gücü kuvveti yetmemek” anlamını da vurgulamakta, böylece kavmine karşı çaresizliğini dile getirmektedir.

Olay, Kur’an’daki bir diğer surede biraz daha farklı olarak şöyle anlatılmaktadır:

وَلَمَّا أَنْ جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سَيِّئًا بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذُرْعًا وَقَالُوا لَا تَحْفَ وَلَا تُحْزَنْ إِنَّا مُنْجُونَكَ وَأَهْلَكَ إِلَّا أَمْرًا تَكُنْ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ / "Elçilerimiz Lût'a gelince, Lût onlar bakında tasalandı ve (onları korumak için) ne yapacağımı bilemedi. Ona: Korkma, tasalanma! Çünkü biz seni de aileni de kurtaracağız. Yalnız, (azapla) kalacaklar arasında bulunan karın müstesna, dediler." (el-Ankebût 29/33).

“Hz. Lût (as), kavmine karşı Allah’tan yardım istediğinde Allah Teâlâ, ona yardımcı olmak üzere melekler gönderdi. Sonra elçiler, Hz. İbrahim’in yanından yola çıkıp güzel yüzlü gençler şeklinde Hz. Lût’un yanına girdiler. Hz. Lût onları bu halde görünce “Tasalandı ve çok sıkıldı.” Ona dediler ki: “Korkma ve tasalanma. Doğrusu biz, seni ve geride kalacaklardan olan karının dışındaki aileni kurtaracağız. Bu kasaba halkına da fasıklık yapar olduklarından dolayı gökten azap indireceğiz.” Cibril (as), onların kasabalarını yeryüzünden sökmüş, sonra gökyüzüne yükseltmiş, daha sonra da tersine çevirmiştir. Allah Teâlâ onların üzerine pişirilmiş, Rabbinin katında nişanlanmış taşlar yağdırmıştır. Allah Teâlâ onların yerlerini, pis kokuşmuş bir göle çevirmiş, onları kıyamet gününe kadar bir ibret kılmıştır.”²⁸

Ahlâksızlıklarıyla şöhret bulan Lût kavminin azapla helâk edilmesinden bahseden bu ayetlerden sonra, aşağıdaki ayetlerde Hz. Peygamber’i (as) yalanlayan Mekkelilere de gözdağı verilmekte, onlardan ibret alarak peygamberin canını sıkacak tavırlardan uzak durmaları için ikaz edilmektedirler.

1. 2. 4. Resûlullah’ın Canının Sıkılması

Dayk masdarının ism-i faili olan “daik”/ ضَائِقٌ kelimesinin geçtiği aşağıdaki ayette, ilahları hakkında kötü sözler söylememesi için, Resûlullah’a müşrikler tarafından yapılan ‘vahyin bir kısmını tebliğden vazgeç’ teklifleri ve bunun peygamberde oluşturduğu can sıkıntısı dile getirilmektedir:

²⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 15: 409; Mekki b. Ebû Talib el-Kaysî, *el-Hidâye*, 5: 3442.

²⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 6: 277.

فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ بَعْضَ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ أَنْ يَقُولُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ كُتُبٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَائِكَةٌ إِنَّمَا أَنْتَ نَذِيرٌ
لَهُمْ وَإِلَّا جَاءَ مَعَهُ مَلَائِكَةٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَائِكَةٌ إِنَّمَا أَنْتَ نَذِيرٌ

Belki de sen (müşriklerin:) «Ona (gökten) bir hazîne indirilseydi veya onunla beraber bir melek gelseydi!» demelerinden ötürü sana vahyolunan âyetlerin bir kısmını (duyurmayı) terk edeceksin ve bu yüzden rubun daralacaktır. (İyi bil ki) sen ancak bir uyarıcısın. Allah ise her şeye vekildir." (Hûd 11/12).

Ayetin nüzul sebebi hakkında İbn Atıyye (ö.541/1147), Kureyş kâfirlerinin Hz. Peygambere şöyle bir teklifte bulunduğunu belirtir: “Ey Muhammed! İlahlarımıza kötü söyleyip atalarımızı eleştirmeyi bıraksan, seninle bir araya gelip sana tabi olabiliriz. Bize başka bir Kur'an getir ya da onu değiştir meyanında sözler de söylediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ, onların sözlerini iptal edip reddetmeye muvaffak kılmak için, Peygamberine bu şekilde hitap etti. Yoksa anlam, onların ‘vahyin bir kısmını terk etmesi’ tekliflerine yeltenen Resûlullah’ı (as) bundan vazgeçirmek değildir. Zira asla ondan böyle bir şey varit olup bundan dolayı canı sıkılmamıştır. Onun canını sıkıyan müşriklerin sözleri ve imandan uzak tavırlarıdır. Ayrıca onlardan gördüğü şiddet kendisine ağır gelen Resûlullah, kâfirlere daha müsamahalı davranmaya da meyletmiş olabilir. Bütün bunlardan sonra Allah (c.c.) nebisine, “*Sen ancak bir uyarıcısın*” diyerek üzerine düşen duyurma görevini yaptıktan sonra, dilediği kişinin imana gelmesi, dilediği kişinin küfürde kalmasında vekil olanın kendisi olduğunu belirtiyor.”²⁹

İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201), müşriklerin vahyin bir kısmını terk et tekliflerinin Peygamber'in canını sıkmasının anlamı ile ilgili iki görüş zikretmektedir: “Birincisi, “*Ona (gökten) bir hazîne indirilseydi*” demeleri korkusuyla, ilahî emirlerden sana vahyedilenlerin bir kısmını tebliğden vazgeç teklifleri belki de içini daraltmaktadır. İkincisi de onların Rabbinin emirlerinden bir kısmından seni uzaklaştırma vehminin kalbine verdiği tereddüdü gidermeye yönelik Peygamber'e bir uyarı vardır.”³⁰ “*Müşrikler, sana vahyettiğimizden başka bir şeyi yalan yere bize isnat etmen için seni, nerdeyse, sana vahyettiğimizden saptıracaklar ve ancak o takdirde seni candan dost kabul edeceklerdi.*” (el- İsrâ 17/73) ayeti, İbnu'l-Cevzî 'nin yorumunu desteklemektedir.

Artık bundan sonra Resûlullah (as) onlara aldırış etmeden kararlılıkla görevine devam etmiştir. Peygamberlerin tebliğ görevleri vardır, hidayet onların elinde değildir. Bu tebliği yerine getirdikten sonra, artık insanların inanmamasından dolayı elçilere bir sorumluluk yoktur. Hidayete ulaştırmak Allah'ın elindedir. “*Allah dilediğinin yoldan çıkmasına imkân verir, dilediğini de doğru yola iletir.*” (en-Nahl 16/93).

²⁹ İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitabi'l-azîz*, thk. Adus-salam Abdüşşaa'fî Muhammed (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1993), 3: 154.

³⁰ Ebu'l-Ferec Cemaluddin b. Ali b. Muhammed el- Cevzî, *Zâdu'l-mesûr fî ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l kütübi'l-arabiyyi, 1422/2001), 2: 361.

1. 2. 4. Müşriklerin Tavırlarının Peygamberi Üzmesi

Müşriklerin Peygamber'e (as) ve vahye karşı takındıkları müstehzi tavırlarından dolayı üzülmemesini bildiren ayet-i kerimede şöyle buyuruluyor:

وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ / "Onların söyledikleri şeyler yüzünden senin canının sıkıldığını andolsun biliyoruz." (el-Hicr 15/97)

Hac mevsiminde Mekke'liler çeşitli yollardan gelen Arap kabilelerinin, geçiş yapacağı yol güzergâhlarına dağılarak, Hz. Peygamber için mecnun, şair, sihirbaz, kâhin ve Kur'an için de öncekilerin masalları (esâtîru'l-evvelîn) şeklinde söyleme kararı almışlardı. Sûrenin 90-91. Ayetlerinde geçen, الْمُفْتَسِمِينَ kelimesiyle "Tıpkı indirdiğimiz gibi o taksimcilere O, Kur'an'ı kısım kısım tefrik edenlere." bölümüyle Mekkelilerin bu tutumlarına işaret edilmektedir. Müşriklerin Kur'an'a ve kendisine takındığı bu tutumlarından dolayı Resûlullah'ın (as) can sıkıntısı dile getirilmekte ve buna karşı Rabbine hamd edip tespih etmesi tavsiye edilmektedir.³¹

Ayete işârî yaklaşımla farklı bir açıdan bakan Kuşeyrî (ö. 465/1072), "Kalbinin demeyip göğsünün daraldığını biliyoruz" diyerek kalbin şehadet mahalli olduğunu, zira Allah'a kavuşana kadar mü'mine dünyada rahat olmadığını, O'na kavuşunca da artık yalnızlık duygusu çekmeyeceği ifade edilmektedir. Onlardan işittiğin vahyi istihza ve kaba sözler sebebiyle canının sıkıldığını bilmekteyiz. Beşer tabiatının hoşuna gitmeyen, ruhunu daraltan sözleri duyduğunda, lisanını Allah'ı tespih ve övgü ile yükselt diyerek peygamberi tespih ve ibadete yönlendiriyor."³²

Ayetlerde Peygamber'e (as) müşriklerin yaptıklarına aldırması, İslâm'ı açıkça davete devam etmesi emredilmektedir. Allah'a şirk koşan, Kur'an ayetleriyle alay eden müşriklerin söylediklerinden canı sıkılan peygamberin gönlünün yatıştırılacağına, onların ezalarının peygambere ulaşmayacağına dair teminat verilmektedir. Peygamberin ruhunun huzura kavuşması için Rabbine hamd ile tespih ederek ömrünün sonuna kadar ibadete devam etmesi salık verilmektedir. Çünkü başka bir peygamber olan Yunus (as) da, içinde bulunduğu gam ve sıkıntıdan tespih etmesi sayesinde kurtarılmıştı. (Bkz. el-Enbiya 21/87-88.)

1.2.5. Resûlullah'a Kâfirlerin Tuzaklarından Kaygı Duymamasının Telkin Edilmesi

Hz. Hamza'nın (r.a.) Uhud Savaşı'nda şehit edilip cesedine işkence yapılmasının, Resûlullah'ta (as) meydana getirdiği üzüntü ve öfkesinin kontrol edilmesine yönelik olarak kendisine sabır tavsiyesinin yer aldığı aşağıdaki ayette şöyle buyurulmaktadır:

³¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-Câmi beyne fenneyi'r-Rivayeti ve'd-Dirayeti min ilmi't-Tefsîr* (Dimeşk- Beyrût: Dâru ibn kesîr- Dâru'l-kelimi't- tayyib, 1414/1994), 3: 171 vd.

³² Abdülkerim b. Hevâzin b. Adilmelik el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, thk. İbrahim Besyûnî (Mısır: Hey'etu'l- mısriyyeti'l-âmme li'l-kitab, ts.), 2: 283; Alaüddin Aliyyübnü Muhammed el-Hazin, *Lubâbu't-te'vîl fî meâni't-tenzîl*, tsh. Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l- ilmiyye, 1415/1995), 3: 65.

وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُنْ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ / "Sabret! Senin sabrın da ancak Allah'ın yardımı iledir. Onlardan dolayı kederlenme; kurmakta oldukları tuzaaktan kaygı duyma!" (en-Nahl 16/127).

Muhammed İbn İshak'ın arkadaşı Ata b. Yesâr'dan rivayete göre; "Nahl sûresi bütünüyle Mekke'de nazil olmuştur. Sûre mekkîdir. Ancak sonundan üç ayet Medine'de Uhud Savaşından sonra nazil olmuştur. Orada Hamza (r.a.) öldürülmüş ve ona işkence edilmişti. Allah Resülü (as): "Şayet biz onlara galip gelirse mutlaka onlardan otuz (diğer rivayette yetmiş) kişiye işkence edeceğiz" buyurmuştu. Müslümanlar Allah Resulünün bu sözünü işittiklerinde: "Allah'a yemin olsun ki eğer biz onlara galip gelirse onlara öyle bir işkence edeceğiz ki, Araplardan hiç kimse kimseye böyle bir işkence yapmamıştır" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ sûrenin sonuna kadar: "Ceza verecek olursanız, size nasıl ceza verildi ise siz de öylece ceza verin..." ayetlerini indirdi. Allah Resülü (as) yemininin kefareti verdi, niyetinden vazgeçti ve bunu yapmadı."³³

Ayet-i kerime, amcasının şehit edilip cesedine yapılan kötü muameleden dolayı Allah (c.c.), Resûlünü teselli etmek için başına gelenlere sabretmesini; müşriklerin kendisini tekzip etmesi, getirdiği hakikatleri inkâr edip yüz çevirmeleri ve nasihatlerine aldırış etmemelerinden dolayı üzülmemesini bildirmektedir. Ayrıca, onların şahsına karşı söyledikleri kötü sözler ve ona iman edip Allah'ın indirdiğini tasdik etmek isteyenleri, hile yapmak suretiyle Allah'ın yolundan alıkoymak için, getirdiği vahyi sihir, şiir, kehanet şeklinde nitelemelerinden dolayı göğsünde darlık hissetmemesi şeklinde teskin etmektedir."³⁴

Resûlullah'a (as), kâfirlerin Kur'an hakkında ortaya attıkları iddialardan dolayı kalbinde herhangi bir şüphe duymaması ve indirilen vahiyden dolayı bir sıkıntı hissetmemesi için "Bu, kendisiyle insanları uyarman, inananlara öğüt vermen için sana indirilen bir kitaptır. Artık bu hususta kalbinde bir sıkıntı olmasın." (el-A'râf 7/2) şeklinde teselli edilerek, hakikatleri tebliğe devam etmesi istenmiştir.

Kâfirlerin İslâm dinini reddeden tavır ve davranışlarından dolayı, aşağıdaki ayette Hz. Peygamber'in üzülmemesi ve endişelenmemesi için, Allah (c.c.) tarafından teskin edilip moral takviyesinin yapıldığını görmekteyiz.

وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُنْ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ / "(Resûlüm!) Onların yığılından tasalanma, kurmakta oldukları tuzaqlardan ötürü sıkıntı duyma." (en-Neml 27/70).

"Onlar başlarına gelebilecek azaptan dolayı üzülüp kendilerine acımazlarsa sen onlara üzülm! Çünkü onlar sana tabi olmadılar diye Resûlullah'a (as) uyarıda bulunmaktadır. Ya da onlar

³³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17: 323; İmâduddîn İsmail b. Şihabuddîn İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm* (Beyrut: Dâru tayyibe li'n-neşr ve't-tevzi, 1999), 2: 592.

³⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17: 326.

Müslüman olmuyor diye üzülmel! Zira başka ayetlerde onların inanmamasından dolayı üzüntüye kapıldığı için peygambere şöyle uyarıda bulunulmuştur: “Demek sen, bu söze (Kur'an'a) inanmazlarsa, arkalarından üzümlere âdeti kendine tüketeceksin!” (el- Kehf 18/6). Ve (Resûlüm!) Onlar iman etmiyorlar diye neredeyse kendine kıyacaksınız! (eş-Şuarâ 26/3). Ayrıca onların İslâm dinine iman etmemelerinden dolayı Peygamber (as)’ın, “(Ey Muhammed!) Onlar için duyduğun üzüntüler yüzünden kendini belak etme! (el-Fâtır 35/8) şeklinde teskin edildiği, hidayete ulaştırmanın onun elinde değil, Allah’ın bağışlamasıyla olabileceği bildirilmektedir.³⁵ “Şüphesiz sen sevdiğin kimseyi doğru yola iletmezsin. Fakat Allah, dilediği kimseyi doğru yola erdirtir. O doğru yola gelecekleri dâba iyi bilir.” (el-Kasas 28/56).

وَلَا تَكُنْ فِي ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ : Bu bölüm için iki ihtimal olduğunu bildiren Maturidî (ö. 333/944), birincisi, “Onların bir taraftan seninle ve diğer yandan “Eğer doğru söyleyenlerseniz bu tehdit ne zaman gelecek? diyorlar.” (Yâsîn 36/48) ifadeleriyle, Allah’ın azabıyla alay etmelerine ve helak edilecek olmalarına karşı göğsün daralmasını. Çünkü Allah, onların alay etmelerini cezasız bırakmayacaktır. Diğer ihtimal ise, seni öldürmek için sana el uzatmaya teşebbüs ederlerse, Allah seni onlardan koruyacaktır. Bunu, “Allah seni insanlardan korur.” (el-Mâide 5/67) ayetiyle garanti etmektedir. Ayrıca bu ifadelerde, nübüvvetin ispatı ve O’nun düşmanlarından korunup emin kılındığına delil de vardır.”³⁶ Böylece peygambere moral verilip psikolojik olarak rahatlatılmakta, görevini kararlılıkla sürdürmesi sağlanmaktadır.

Kur’an ‘da dayık kavramının geçtiği ayetlerden bir diğeri de, öncekilerden oldukça farklı olan bir konudan bahsetmekte, Müslüman ailenin hayatını düzenleyen bir hüküm barındırmaktadır.

1. 3. İddet Bekleyen Boşanmış Kadını Evden Çıkarmak İçin Zorlamak

Kur’ân’da dayk kavramının geçtiği yerlerden biri de, muzari fiil olarak تُضَيِّقُوا/“tüdayyikû” şeklinde kullanıldığı ve boşanan kadınların iddet süresince oturacakları meskeni belirleyen aşağıdaki ayet-i kerimedir. Kelimenin sözlük anlamları arasında yer alan baskı, maddî yönden darlık ve bunun sonucunda zor durumda kalarak bunalıma düşme, kocasından ayrılacak kadınların çekebileceği sıkıntılara işaretler, onların hassas tabiatlarını korumaya yöneliktir.

أَسْكِنُوهُمْ مِّنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجُوْكُمْ وَلَا تَضَارُّوهُمْ لِنُضَيِّقُوا عَلَيْهِمْ "Onları gücünüz ölçüsünde oturduğunuz yerin bir bölümünde oturtun, onları sıkıştırıp (gitmelerini sağlamak için) kendilerine zarar vermeye kalkışmayın." (et-Talâk 65/6).

Zemahşerî (ö. 538/1144)’ye göre, “Ayetteki مِّنْ harf-i cerri ‘bir kısmı’ anlamında olduğundan dolayı, “oturduğunuz evin bir bölümünde onları oturtun” demektir. Katâde “Şayet tek bir ev varsa,

³⁵ Maturidî, *Te’vîlâtü'l-Kur’an*, 8: 132; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3: 385.

³⁶ Maturidî, *Te’vîlâtü'l-Kur’an*, 8: 132.

evin bir yerinde onları ikamet ettirin” demiştir. وَجِدْكُمْ kelimesi, gücünüz, kudretiniz nispetinde onlara bu imkanı sağlayın. Boşanmış kadınların süknâ (oturma) hakkı ile beraber nafaka hakkı olduğu konusunda âlimler arasında görüş ayrılıkları vardır. İmam Malik ve Şafii nafaka hakkı olmayıp sadece süknâ (oturma) hakkı vardır derken; Hasan-ı Basrî ve Hammâd ikisinin de olmadığını söylemişlerdir.”³⁷

Karı- koca her iki tarafta iyi niyetli olarak birbirlerine yaklaşımını korumalıdır. Erkek bir yandan bu dönemdeki yükümlülüklerinden olan müşterek ikameti temin vecibesini yerine getiriyor gibi davranıp, diğer taraftan da kadının bir an evvel evden ayrılıp gitmesi için manevî baskı uygulamalıdır. Kadın da elime fırsat geçti diye daha önce sahip olmadığı konfor ve lüks talepleriyle erkeği zora sokacak isteklerde bulunmamalıdır.³⁸ Özellikle oturdukları evden çıkmaları için, kadınlara yönelik bir baskı ve zorlamanın yapılmaması, çiftlerin birbirlerine küserek zorluk çıkarmamaları ve çocuklarına dünyayı zindan etmemeleri tavsiye edilmektedir.

2. شرح / Ş-r-h Kelimesinin Sözlük Anlamları

شرح eti ince ve uzun keserek birbirinden ayırmaktır. Eti kemikten ayırma anlamında da kullanılır. Kelimenin aslı, eti yarmak, mangalda kızartmak ya da kurutmaya hazır olması için onu inceltmektir. Kızartmak için hazırlanan et parçasına الشَّرْحَةُ denir. Bir beytinde Râciz:

كَمْ قَدْ أَكَلْتُ كَبِدًا وَإِنْفَحَةً   ثَمَ ادْحَرْتُ أَلْيَةَ مُشْرَحَةً

“Nice ciğerler ve körpe hayvanların midelerini yemişim. Sonra parça parça edilmiş nice uyluk biriktirmişim.”³⁹

İnsan, yiyeceği eti pişirmeli, pişmeye hazır hale getirmek içinde ince ince doğramalıdır. Böylece onu tüketmek için elverişli hale getirip gönül rahatlığıyla yer. Şerh kelimesi buradan alınarak insanın herhangi bir meseleyi kabullenip gönlünün ona meylettirilmesi anlamında mecaz olmuştur. Böylece o konuya karşı içinde bir rahatlama ve onu kabullenme meydana gelir.

عِلْمُ التَّشْرِيحِ : Cesede otopsi yapmak için parçalamak demektir. Anatomi ilmine التَّشْرِيحُ, anatomiste ise, müşerrih denir. eş-Şârih, Yemen lügatinde tarlayı kuşlardan koruyan (Hafız) demektir. Bir şeyi genişletmek ve bakireliği izale etmeye de şerh denir. İlişkiye girmek için kadını sırtüstü yatırıp sonra üzerine kapanmayı anlatmak için de şerh kelimesi kullanılır. Arapların kelimasında mecazen bir şeyi keşfetmek, açığa çıkarmak, zor bir meseleyi vuzuha kavuşturmak, anlaşılır kılmak ve sözü beyan edip açıklamaktır. Cevherlerden açılan her şey için ve tefsir edilip açıklanan kapalı şeyler için de şerh kelimesi kullanılır. Hayrı kabul etmesi için Allah tarafından birinin göğsünün şerh edilip

³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 561.

³⁸ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5: 391.

³⁹ Zebîdî, “Ş-r-h”, 2: 503.

açılmasına da şerh denir.⁴⁰ *فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ / "Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar."* (el-En'âm 6/125). Aynı şekilde tereddüt ve endişeye mahal vermeyerek gönlü ve aklı bir işe kani kılmak için, durumu vuzuha kavuşturmak anlamında da kullanılır.⁴¹

2. 1. شرح / Ş-r-h Kelimesinin Kur'an'daki Kullanımları

Şerh kelimesi Kur'an-ı Kerim'de dört ayette yer almakta, bunların ikisi شرح şeklinde mazi, bir ayette نَشْرَحْ olarak لَمْ ile olumsuz muzari ve bir ayette ise, اشْرَحْ şeklinde emr-i hazır olarak geldiği yerlerdir. Birinde göğsünü küfre açanlara Allah'tan bir azabın inmesinden bahsedilirken, diğesinde ise, Allah'ın göğsünü İslâm'a açtığı kişinin Rabbinden bir nur üzere olduğu bildirilir. Diğer bir ayette Musa'nın (a.s.), "Göğsüme genişlik ver!" duasına yer verilirken, sonuncusunda ise, Hz. Peygamber'in (as) çektiği sıkıntılardan daralan yüreğinin Allah tarafından genişletildiği belirtilir.

2. 1. 1. Göğsünü İnkâr Şerh Edenler

Şerh kelimesinin yer aldığı ayetlerin Mushaf tertibinde ilki olan Nahl suresi:106. ayetin inmesinin sebebi, ebeveyni Yasir ve Sümeyye'nin (r.a.) gözleri önünde şehit edilmesinden sonra oğulları Ammar'ın (r.a.) müşriklerin zorlamasıyla diliyle inkâr ettiğini söylemesidir.

مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ عَذَابٌ مِنْ اللَّهِ / "Kalbi imanla dolu olduğu halde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah'ı inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah'tan gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır." (en-Nahl 16/106.)

Kureyşliler Ammar, babası Yasir, annesi Sümeyye'yi dinden dönmeye zorlamışlar, bunu kabul etmeyen Yasir'i öldürmüşler, Sümeyye'yi iki ayrı deveye bağlayıp kalbine mızrak saplayarak katletmişlerdi. Bunlar İslâm'ın ilk şehitleri olmuştur. Ammar ise, onların zorlamaları karşısında diliyle inkâr etmiş, Resûlullah'a, Ammar'ın inkâr ettiği bildirilince, "Hayır, Ammar tepeden tırnağa iman doludur, iman onun etine ve kanına karışmıştır" şeklinde cevap vermiştir. Ammar ağlayarak Resûlullah'ın yanına getirilince gözyaşlarını silerek, "Seni zorlarlarsa yine onların istediğini söyle" diye onu teselli etmiştir.⁴²

Zor şartlar altında Mekke'de dinini yaşamaya çalışan ilk Müslümanların çektiği sıkıntı ve güçlükler bazen dayanılmaz safhalara ulaşıyor, müşriklerin beşer takatini aşan fiziksel ve manevî şiddet uygulamalarına maruz kalıyorlardı. Çoğu Müslümanın bunlara karşı koyacak gücü olmadığı için,

⁴⁰ İbn Manzûr, "Ş-r-h", 3: 2228; Zebîdî, "Ş-r-h", 2: 502; Cevherî, "Ş-r-h", 3: 543; Ebu't-Tahir Mecduddin Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî, "Ş-r-h", *el-Kâmûsu'l-mubîd* (Beyrut: Müessesetu'r-risale, 1982); 1: 226; Zemahşeri, *Esâsu'l-belağâ*, 501; İbn Âşûr, *et-Tabrîr*, 8: 58.

⁴¹ İbn Âşûr, *et-Tabrîr*, 8: 58.

⁴² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17: 304.

“Sabret! Senin sabrın da ancak Allah'ın yardımı ile dir.” (en-Nahl 16/127) şeklinde Mekkî ayetlerde telkinler yapılmıştır. Anne ve babası gözü önünde öldürülerek tahammül gücü bir hayli zorlanan Ammar'ın (r.a.), diliyle inkâr etmesinin kalbindeki imana bir zarar vermediği belirtilerek teselli edilmiştir. Ancak böyle bir zorlama olmadan göğsünü küfre açanlara, Allah'tan bir gazap geleceği belirtilerek dinden dönmeyi düşünenler uyarılmış olabilir.

Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574) 'ye göre, Allah'ın ayetlerini iman ettikten sonra can korkusu veya bir uzvunu kaybetme endişesi olmaksızın inkâr edenlere Allah'tan bir gazap iner ve azaba duçar olurlar.⁴³ Mevdûdî (1903-1979) 'nin görüşüne göre, “Ayet, imanlarından vazgeçirilmek üzere dayanılmaz işkencelere ve acılara maruz bırakılan müminlerle ilgilidir. Onlara, eğer hayatlarına karşılık küfrü kabul etmeye zorlanırlarsa, kalpleri iman bakımından sağlam olmak şartıyla küfür sözlerini kabul etmelerinde bir beis olmadığı, böyle yaptıklarında affedilecekleri söylenmektedir. Diğer taraftan eğer küfrü gönülden kabul ederlerse, hayatlarını kurtarsalar bile Allah'ın azabından kurtulamayacaklardır. Fakat bu, kişinin hayatını kurtarmak için küfrü söz ile kabul etmesi gerektiği anlamına gelmez. Bu sadece bir ruhsattır ve mümin için ideal bir durum değildir. Bu ruhsata göre eğer kişi o sözleri (küfrü kabul ettiğini) söylerse, bundan hesaba çekilmeyecektir. Gerçekte bir mümin için ideal olan vücudu parça parça doğransa bile haktan başka bir şey söylememektir. Bu da azimettir.”⁴⁴

İslâm'ı kabul eden kişi, imanın kendisine kazandırdığı meziyetle Yüce Yaraticıdan başkasından korkmaz. Çünkü o artık gerçek kudreti tanıyıp idrak etmiş, esas korkulması gerekenin kendisi gibi insanlar değil, aziz ve kahhar olan Allah Teâlâ olduğunun farkına varmıştır. Ammar b. Yasir (r.a.), ebeveyninin gözü önünde şehit edilmesinden dolayı, müşriklerden kurtulmak için diliyle inkâr etme ruhsatını kullanmıştır. Böylece bu ayetin inişine sebep olarak kendisinden sonra gelen Müslümanlar için de büyük bir kolaylık sağlamıştır. Ancak hayatî bir tehdit ya da bir uzvunu kaybetme endişesi olmadan küçük bir zorlama karşısında küfür ile gönül bağı kuranlar, inkârcılığın ilke ve prensiplerini benimseyip davranışlarına yansıtanlara, Allah'ın öfkesi ve can yakıcı azabı ulaşır. Her türlü baskı ve tehdide rağmen inancında kararlılık göstermek ise erdemli bir davranış olup, fıkhıdaki karşılığı azimettir. Artık bunlardan hangisini tercih edeceği Müslümanın kendisine kalmıştır. Dileyen azimeti, dileyen ruhsatı kullanabilir.

---

⁴³ Ebussuûd, *İrşâd*, 5: 143.

⁴⁴ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, 3: 57.

2. 1. 2. Allah'ın Göğsünü İslâm'a Şerh Ettiği Kişi

Şerh kelimesinin anlamları arasında yer alan kapalı bir şeyi keşfetmek, açığa çıkarmak, zor bir meseleyi açıklığa kavuşturmak, bir şeyi kabullenip ona karşı gönlün meyletmesi anlamı aşağıdaki ayette dile getirilmekte, Kur'an'ın ikazlarına kalplerini kapatmayanların Allah tarafından göğüslerinin İslâm dinine açılacakları belirtilmektedir.

"Al-lab'ın, göğsünü İslâm'a açtığı, böylece Rabbinden bir nur üzere bulunan kimse, kalbi imana kapalı kimse gibi midir? Allah'ın zikrine karşı kalpleri katı olanların vay haline! İşte onlar açık bir sapıklık içindedirler." (ez-Zümer 39/22).

Allah'ın göğsünü İslâm'a açtığı kişi Maturidî'ye göre Müslüman olur ve göğsünde meydana gelen nurla hakkı, onun delillerini apaçık bir surette görür. Artık bu nurla o, hakkı ve batılı gerçek olarak anlayıp hak yolunu tutar ve batıldan kaçınır. Tıpkı şu ayet-i kerimede işaret edildiği gibi: وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورٌ هُمْ يُسْعَىٰ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ / "O gün ki göreceksin o mü'min erkekleri ve mü'min kadınları, önlerinde ve sağlarında nurları koşuyor." (el-Hadîd 57/12). Kâfirlerin ise, kalplerini Allah mühürlediği için karanlık ve fasıklıkta ebedî olarak kalırlar."⁴⁵

Bunların küfürde kalmalarının sebebi, ayetin devamındaki, "Allah'ın zikrine karşı kalpleri katı olanlara yazıklar olsun" ifadesiyle açıklığa kavuşturulmakta, küfrün ve fasıklığın, Kur'an'ı işittikten sonra dalaleti seçenlerin kalplerinin ve akıllarının paslanmasından meydana geldiğini, yoksa bu durumun Kur'an'ın hidayetindeki bir noksanlıktan kaynaklanmadığını ifade etmektedir.⁴⁶ Rahatsızlığı için doktora giden bir hastanın, kendisine verilen reçeteye uymaması, nasıl hekimin veya reçetenin suçu değilse, Kur'an'ın uyarılarına kulak vermeyenlerin kabahati de kendilerindir.

2. 1. 3. Kur'an'da Göğsü Şerh Edilen Peygamberler

Musa (as), dilindeki düğümden kaynaklanan konuşma noksanlığının verdiği sıkıntıyı gidermesi için, Allah Teâlâ 'dan yüreğine genişlik vermesini istemektedir. Çünkü risalet vazifesi tebliğ etmeyi gerektirdiği için, peygamber sürekli olarak insanlara Allah'ın vahiylerini anlatmak durumundadır. Bu durumda tebliğ vazifesini hakkıyla yapamadığı için canı sıkılıp göğsüne darlık geliyordu. Bunu gidermesi için Allah Teâlâ'dan göğsüne ferahlık vermesini istiyordu.

قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي / "Mûsâ dedi ki: "Rabbim! Gönlüme ferahlık ver." (Tâha 20/25).

⁴⁵ Maturidî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 8: 673.

⁴⁶ İbn Âşûr, *et-Tabrîr*, 11: 390.

Semerkindî (ö. 860/1456), Allah Teâlâ, nebisi Musa'ya (a.s.), Firavun'a gidip onu İslâm'a çağırmasını bildirince, "Firavun'dan korkmamak için kalbime genişlik ver, onda sebat edebilmem için İslâm ile kalbimi yumuşat, bana emrettiğin işimi kolaylaştır, dilimdeki bağı çöz ki, sözümü anlatsınlar" şeklinde dua ettiğini bildirmektedir.⁴⁷

2. 1. 4. Resûlullah'ın (as) Göğsüne Ferahlık Verilmesi

Hemşerilerinin peygamberliğini reddetmesinden canı sıkılan Hz. Peygamber'i, Allah Teâlâ yüreğini genişleteceğini belirterek teselli etmek için buyuruyor ki;

أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ / "Senin kalbini açıp genişletmedik mi?" (Tâhâ 20/25).

"Göğsü genişletmek" ifadesinden maksadın, marifetullah ve taatla ilgili olduğunu belirten Fahreddin Râzî, "Hz. Peygamber (as), risaletle görevlendirilince, cinlerin ve insanların karşı koyuşundan ötürü, kalbi sıkılmaya başladı. Buna karşın Allah (c.c.) ona, katlandığı her türlü sıkıntıyı azaltan ayetler verdi. "Şerh", genişletmek gamdan, kederden, üzüntüden kurtarmaktır. Çünkü Araplar, gamı, kederi, endişeyi, "Göğüs darlığı" diye ifade ederler. Artık onun kalbinde, geçim endişesi, çoluk-çocuk derdi diye bir şey kalmadı, kâfirlerden gelen eziyetlere aldırmadı. Hatta kâfirler onun gözünde, sinekten daha aşağı bir duruma düştükleri için artık onların tehditlerinden korkmuyordu. Böylece Hz. Peygamber'in (as) göğsü genişledi, canı sıkılmadan, morali bozulmadan ve endişeye kapılmadan görevini yapar hale geldi. Aynı zamanda Resûlullah (as), dünyanın önemsizliğini ve ahiretin mükemmelliğini de anladığı için karşılaştığı sıkıntılara aldırılmayarak görevini rahatlıkla yerine getirmiştir. "Allah hidayetini dilediği kimselerin, göğsünü İslâm'a açar; dalaletini dilediği kimselerin ise göğsünü daraltır." (el-En'âm 6/125) ayeti de bu manadadır."⁴⁸

Ayette kalp yerine niçin göğüs ifadesi kullanılmıştır sorusunu da cevaplandıran Râzî, çünkü "O şeytan, insanların sadırlarına (göğüs) vesvese verir." (en-Nâs, 114/5) ayetinde belirtildiği gibi göğüs, şeytanın esas hedefi olan vesvese yeridir. Orada en ufak bir gedik buldu mu oraya saldırır, askerini oraya yığar ve orada gamı ve hırsı yayar. Bu hücumlar sonucu kalp sıkışır, daralır. Ne ibadetten, ne taattan lezzet alır. Allah (c.c.) bu vesveseyi giderip hayır duygularıyla değiştirmek için şerh işini kalbe değil, göğse tahsis etmiştir. Kalp ise aklın ve marifetin yeridir. İnsan düşmanını kovup mağlup ederse, göğsü genişler ve kulluğunu rahatlıkla yerine getirir."⁴⁹ Demektedir.

Resûlullah'ın (as), hemşerilerinin inkâr etmelerinden duyduğu sıkıntının Allah tarafından giderilerek göğsüne genişlik verilmesiyle rahatlatılması, moralini düzeltmiş ve görevini daha iyi yapmasına yol açmıştır. Risaletin ilk yıllarında çok az kişi kendisine iman etmesine rağmen, sonraki

⁴⁷ Semerkindî, *Bahrü'l-ulûm*, 2: 394.

⁴⁸ Râzî, *Meşâtîhu'l-gayb*, 32: 206.

⁴⁹ Râzî, *Meşâtîhu'l-gayb*, 32: 206.

yıllarda İslâm'a girenlerin sayısında gözle görülür bir artış görülmektedir. Ayrıca Duha sûresinde "Ve her halde sonu senin için önünden daha hayırlı."(ed-Duhâ 93/4) şeklinde belirtildiği gibi, Medine döneminde Mekke devrine nazaran Müslüman olanların daha fazla olacağı müjdelenmektedir.

Sonuç

Çalışmamızda izini sürdüğümüz *Dayk* ve *Şerh* kelimeleri Kur'an-ı Kerim'de insan göğsünün iki eylemi olarak yer verilen kavramlardır. Sözlük anlamı dar ve sıkıntı olan dayyik, Kur'an ayetlerinde insanı bunalıma ve buhrana düşüren bir durum olarak tasvir edilmiştir. Kâfirlerin, Allah'ın vahyine karşı takındıkları olumsuz tutumdan dolayı, hem dünyada manevî bir buhrana düşecekleri, hem de ahirette dar bir yerden elleri boyunlarına bağlı olarak cehenneme fırlatılacakları ifade edilmiştir. Bunun tam karşısında ise, Allah'ın hidayetine kulak vererek peygamberlerin mesajını kabul edenlerin, göğüslerine ferahlık verilip manevî bir huzura kavuşacakları ve böylece dünyada huzur ve mutluluğu yakalayacakları belirtilmiştir.

Lût (as), Musa (as) ve Muhammed'in (as) risalet vazifesini yerine getirirken verdikleri tevhid mücadelesi karşısında inatçı, zorba kavimlerinin kendilerine karşı takındıkları olumsuz tutum ve risalet görevini ihlal edecek öneriler sunmasıyla, yüreklerindeki daralmanın telafisi için Allah tarafından ayet-i kerimelerle motive edildikleri görülmüştür. Bu motivasyon sayesinde peygamberler görevlerine kararlılıkla devam etmiş, inkârcıların tehdit ve şantajlarına aldırılmamışlardır. Ayrıca, Lût (as) kavminin yaşadığı eşcinsellik sorunu, günümüzde de çeşitli toplumlarda azımsanmayacak ölçüde görülen ve meşrulaştırılmaya çalışılan bir sapkınlıktır.

Toplumun temeli olan aile birlikteliğinde, eşlerin anlaşamaması durumunda dinî boşanma aşamaları tamamlanıncaya kadar, kocanın hanımına psikolojik baskı uygulamaması, hanımın da eşini zora sokacak israf ve lüks harcamalardan kaçınması, Kur'an'ın mü'minlere yaptığı tavsiyelerdendir. Boşanma aşamasında olan hanımın, iddet süresini kocasının evinde geçirirken ona çıkıp gitmesi için baskı yapılmaması emri, eşler arasında yeni bir anlaşma zemini oluşturup evlilik bağını sürdürmeye yöneliktir. Bu tavsiye yerine getirilirse, toplumda oldukça yüksek oranlara ulaşarak sosyal bir yara haline dönüşen ve aileleri parçalayan boşanma vak'alarının azalacağı düşünülmektedir.

Gögse isnat edilen diğer bir kavram olan şerh, genişletip açıklamak, kişinin gönlünün ferahlandırılması, yapmak istediği işe kalbinin meyletmesi anlamından hareketle, İslâm'ı kabul edenlerin Allah tarafından sağlanan manevî bir rahatlama ve huzurdur. Allah'ın mesajlarını kabul etmeyenlerin dünya ve ahirette çekecekleri darlık ve sıkıntının tersine, onu kabul edenler, dünyada tam bir iç huzuruna ve manevî bakımdan rahatlamaya kavuşacakları gibi ahirette de en büyük mutluluk olan cenneti kazanacaklardır.

Firavun'un kavminden birini yanlışlıkla öldürdüğünden dolayı, suçluluk duygusuyla peygamberlik görevini ideal şekilde yerine getirememesi endişesi taşıyan Hz. Musa'nın (as), Rabbinden göğsüne ferahlık vermesi ve kardeşi Harun'un (as) da risaletle görevlendirilmesi talebi, Allah tarafından kabul edilmiştir. Böylece peygamberlik görevi aksamadığı gibi düşmanlarına karşı *"Elbette siz ikiniğ ve size tabi olanlar galip geleceksiniz"* (el-Kasas 28/35) müjdesiyle de Firavun'un zulmünden kurtulup, Mısır topraklarına varis olacakları garanti edilmiştir.

Kur'an'da göğsü genişletilen diğer bir peygamber olan Hz. Muhammed (as), davette bulunduğu muhatap kitle tarafından bazen şair, sihirbaz, kâhin vb sıfatlarla nitelendiği, bazen de getirdiği vahiy mesajları tekzip edildiği ya da 'bunları tebliğ etmekten vazgeç' teklifleriyle karşılaştığı için canı sıkılmış, morali bozulmuştur. Buna karşın Allah Teâlâ, kendisini davasından vazgeçirmeye çalışan müşriklere hiçbir zaman aldırış etmemesini, bıkmadan usanmadan sabırla görevine devam etmesini istemiş, ayrıca Allah'a karşı kulluk vazifesini yerine getirmesi için 'ölünceye kadar Rabbine ibadet et' emriyle onu teselli de etmiştir. Bu tavsiyeler, İslâm'ı yaşarken bin bir zorlukla karşılaşan ümmetine, bunlarla baş etmenin yolunun en başta sabretmekten geçtiğini, Allah'a karşı kulluk görevlerini ifa etmenin, zorlukları göğüslemede çok önemli bir işleve sahip olduğunu da gösterir.

Kaynakça

- Abdulkakî, Muhammed Fuad. "Dyk". *el-Mu'cemu'l-müfreh li'l-elfâz'l-Kur'ani'l-Kerîm*. 484. Beyrut: Dâru ihyâi't-turasi'l-arabiyyi, ts.
- Bikâî, İbrahim b. Ömer b. Ali b. Ebî Bekir. *Naẓmu'd-durer fi tenâsubi'l-âyâti ve's-suver*. 22 Cilt. Kahire: Dâru'l-kitabi'l-İslâmî, ts.
- Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sıbah fi'l-Luga ve'l-ulûm*. Haz. Nedim Mar'aşlı-Üsame Mar'aşlı. "Dyk", 4: 1510; "Şrh", 3: 543. Beyrut: Dâru hadareti'l-arabiyye, 1974.
- Ebussuûd, Muhammed b. Yavsî el-İmâdî. *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabiyyi, 1994.
- Ferrâ, Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyad b. Abdullah. *Meâni'l-Kur'an*. Thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. Mısır: Dâru'l mısriyye li't-te'lîf ve't-tercüme ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tahir Mecduddin Muhammed b. Yakub. "Şrh". *el-Kâmûsu'l-muhît*. 1: 226. Beyrut: Müessesetu'r-risale, 1982.
- Hazin, Alauddin Aliyyübnü Muhammed. *Lubâbu't-te'vîl fi meâni't-tenzîl*. Tsh. Muhammed Ali Şahin. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415/1995.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *Tefsîru't-tabrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-tunusiyye li'n-neşr, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelûsî. *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitabi'l-azîz*. Thk. Adusselam Abdüşşafî Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1993.
- İbn Fâris, Ebû Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekerriyya. "Dyk". *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. Thk. Abdusselam Muhammed Harûn. 3: 383. Beyrut: Dâru'l-fıkr, ts.
- İbn Kesîr, İmâduddîn İsmail b. Şihabuddîn. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru tayyibe li'n-neşr ve't, tevzi, 1999.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed. *Lisânu'l-Arab*. "Dyk", 4: 2628; "Şrh", 3: 2228. Kahire: Dâru'l-meârif ts.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaluddin b. Ali b. Muhammed. *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l kütübî'l-arabiyyi, 1422/2001.
- İsfehânî, Ragıb. "Dyk". *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*. Kahire: el-Mektebetu't-tevkîfiyye, 2003.
- Karaalp, Cahit. "Musa'nın Dili". Erişim: 5 Ekim 2019. <http://www.cahitkaraalp.com/index.php/2013/07/23/musanin-dili/>.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi li Abkâmi'l-Kur'an*. Thk. Salim Mustafa el Bedrî, 22 Cilt. Beyrut: Dâru'l- kütübî'l-ilmîyye, 2004.
- Kuşeyrî, Abdulkerim b. Hevâzin b. Adilmelik. *Letâifu'l-işârât*. Thk. İbrahim Besyûnî, 3 Cilt. Mısır: Hey'etu'l-mısriyyeti'l-âmme li'l-kitab, ts.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zılâli'l-Kur'an*. 5 Cilt. Kahire: Dâru's-şürûk, 1985.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nuket ve'l-uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1992.
- Mekkî b. Ebî Talib el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ büluğî'n-nihâye*. 13 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Câmiatu's-şarika, 2008, 1.baskı.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'an*. Trc. Muhammed Han Kayanî vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukatil b. Süleyman*. Thk. Abdullah Mahmud Şehhate, 5 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-turasi'l-arabiyyi, 1423/2002.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-turasi'l- arabiyyi, 1990.
- Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed. *Babru'l-ulûm*. Thk. Ali Muhammed Muavved- Adil Ahmed Abdulmevcud, 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1993.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr: el-Câmi beyne fenneyi'r-Rivayeti ve'd-Dirayeti min ilmi't-Tefsîr*, 6Cilt. Dımeşk- Beyrût: Dâru ibn kesîr- Dâru'l-kelimi't- tayyib, 1414/1994.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir, 26 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2000.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza Hüseyin. *Tâcu'l-arûs*. Thk. Mustafa Hicâzî. “Dyk”, 4: 45; “Şrh”, 2: 503. Matbaa hükûmeti'l-kuveyt: 1989.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. Seriy b. Sehl. *Meâni'l-Kur'an*. Thk. Abdulcelil Abduhu Şelebî, 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1988.
- Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *Esâsu'l-belağa*. Thk. Muhammed Bâsi'l Uyûnussuûd, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1998, 1.Baskı.
- el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûbi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabiyyi, 1997.